

Fazakas Emese

Igekötős igék tanítása idegen anyanyelvűeknek (Javaslatok)*

1. Az idegen nyelv tanításának kérdése és a kognitív szemlélet

A magyar nyelv struktúrája nehezen egyeztethető össze az indoeurópai nyelvek grammatikai rendszerével. Ezt a tényt bizonyítják pl. az igekötőkkel kapcsolatban kialakult bizonytalanságok is, amelyek mindmáig megoldatlan problémát jelentenek nyelvészeink és nyelvtanáraink számára, s az a sokféleség, amely az elméleti megközelítésekben mutatkozik. Az elméletek gazdagsága és a többféle csoportosítás ellenben nincs hatással a nyelvet beszélők vagy tanulók helyes nyelvhasználatára. A nyelv-tanár feladata, hogy explicitté tegye azokat a szabályszerűségeket, amelyek az anyanyelvűek számára természeteseek, magától értetődőek. Minden elméletet és szabályrendszert tehát át kell alakítani, és gyakorlati szempontok szerint kell elemezni.

A magyart idegen nyelvként oktatóknak kétszeresen kell interpretálniuk a nyelvet. Elsősorban fel kell térképezniük a tanítandó nyelv struktúráját az analízis, az elvonatkoztatás és a szintézis segítségével, majd ezt újraértelmezve, célszerűen rendszerezve át kell ültetniük a gyakorlatba. A nyelvkönyvek többsége túlzottan grammatikus gondolkodásmódon alapszik. A nyelv-tanár célja azonban nem az, hogy a grammatikai szabályokat és az azok alól kivételt képező példákat bemagoltassa, hanem hogy az adott nyelv működési mechanizmusait megmutassa, és megtanítsa a tanulót annak az érzékelésére, hogy az anyanyelvi beszélők hogyan gondolkodnak a világról, és ezt hogyan fejezik ki.

Bár minden nyelv egyenlően értékes, a beszélőnek nehezebbé esik megérteni, hogy az a sajátos mód, ahogyan az ő anyanyelve leírja a világot, csak egyike azoknak a lehetőségeknek, ahogyan az ember képes kifejezni magát. Erre akkor döbben rá, amikor elkezd egy másik nyelvet tanulni. Ekkor mutatkoznak meg a nagy különbségek, amelyek nem feltétlenül csak a grammatikai struktúrában rejlenek. Amikor egy szót vagy kifejezést megtanul, ezzel egy időben tanulja meg azt is, hogy az adott jelenséget hogyan szemléli az illető nyelv anyanyelvi beszélője. Gondoljunk csak arra, hogy a magyarban a *fa* szót használjuk az élő fára, legyen az gyü-

---

* A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Szeged, 2002. március 27–29.) *Magyar mint idegen nyelv* szekciójában tartott előadás írott szövegváltozata

mölcsfa vagy sem, és a faanyagra is, miközben pl. az angol (*tree* 'élő fa', *wood*, *timber* 'faanyag'), a német (*Baum* 'élő fa', *Holz* 'faanyag'), a francia (*arbre* 'élő fa', *bois* 'faanyag') vagy a román nyelv (*copac* 'fa', *pom* 'gyümölcsfa', *lemn* 'faanyag') mindezekre külön-külön szót használ.

A tanítás során azt kell elsődlegesen szem előtt tartani, hogy az idegen nyelvek elsajátításával fokozatosan átvesszük annak szemléletmódját is. Ha a nyelvet nem egyszerűen grammatikai szabályok sokaságaként fogjuk fel, hanem mint az emberi viselkedés egyik alapvető komponensét, amely a kognitív folyamatok szűrőjén át értelmezi és tükrözi a világot, akkor könnyen észrevehetjük, hogy a tanítás során nem nélkülözhetjük a kognitív struktúrák feltárását meg leírását. A nyelvtanítás során ne pusztán grammatikai eszközökre, szabályokra s eljárásokra hívjuk fel a figyelmet, hanem a nyelvi világmodell belső törvényszerűségeire, működésének logikájára is. Így részben elkerüljük azt, hogy valamely grammatikai terminus mögött a tanuló ugyanazt a nyelvi jelenséget keresse, amelyet a terminus az anyanyelven is fed. A magyar nyelv esetében pedig elég kicsi a valószínűsége annak, hogy a magyar kategóriáknak pontosan megfeleljenek idegen nyelvi, indoeurópai nyelvtani kategóriák. Ki kellene iktatni a terminust, és a nyelvben tükröződő viszonyokat kellene tanítani. Ez különösen érvényes az igekötők, ill. az igekötős igék tanítására, mert ezeket, ha külön lexikai egységekként tanítjuk, megtanulásuk rengeteg időt vesz igénybe, ugyanakkor a szótárak sem nyújtanak a legtöbb esetben támpontot arra, hogy pl. mi a különbség a *seper*, *kiseper*, *összeseper* alakok között, hiszen a legtöbb nyelven ezt egyetlen igével fejezik ki. A legnagyobb gondot mégis talán az okozza, hogy mivel a tanulók ezeket egymástól elszigetelten tanulják meg, a megfelelő szintre jutás után sem lesznek képesek újabb és újabb igekötős igék alkotására, valamint helyes használatára. Erre megoldást jelent az, ha a világnak a nyelvben megjelenő viszonyrendszerét adjuk át a magyar nyelvet tanulóknak, vagyis azt, hogy miért mondunk úgy valamit, ahogyan mondjuk, és hogyan használjuk a különböző nyelvi elemeket helyesen ahhoz, hogy mások is megértsék, amit mondani akarunk. Az igekötők szófaji sajátosságainak és viselkedési szabályainak felsorolása helyett arra kellene rámutatni, hogy mire jók, mikor s miért használjuk őket. Nem az igekötőről, mint szófajról kell beszélni, hanem azokról a viszonyokról, amelyeket a nyelvben felvillant. A viszonyok megismertetése pedig hozzásegít ahhoz is, hogy a nyelvet egységében szemléltessük, az összekapcsolódó elemeket felfedezzük azért, hogy a tanulóban is kialakulhasson a magyar nyelv rendszeréről egyfajta mentális kép.

A viszony megtanításának fontosságát azért kell hangsúlyozni, mert a viszony az, ami a nyelvben állandó. Ismerve az adott viszonyt, azt is előre tudhatjuk, hogy bármivel fogjuk is a mondatban kifejezni, annak igekötője és/vagy vonzata olyan lesz, amely nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonyoknak. Így nem

kell minden igéhez külön-külön hozzátanulni az igekötőt és/vagy a vonzatot, hiszen ismerve az adott relációt, a magyar nyelvet tanuló tudni fogja azt is, hogy az odail-
ló nyelvi elemet a nyelvi észlelésnek megfelelően melyik struktúrába építse be. Ha
például ismerjük a *benn* viszonyt, tudni fogjuk, hogy az irányhármasságnak meg-
felelően a *-ba/-be*, *-ban/-ben* vagy *-ból/-ből* ragok közül kell választanunk, illetve
a *be*- igekötőt kell használnunk. És ez nemcsak a konkrét helyviszony kifejezésére
érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut*, *belopja magát vkinek a szívébe* esetében
is használható.

A kognitív nyelvészet tehát arra épít, hogy az ember nyelvi viselkedését az ész-
lelés, érzékelés szabja meg, s nem maga a nyelv, vagyis a nyelvi képességeink el-
választhatatlanok az olyan képességektől, mint a látás meg a hallás. Ezáltal válik a
nyelv leírása az emberi észlelés szerves részévé.

2. Az igekötők és az igekötős igék tanításának problémái

Az igekötők és az igekötős igék tanításakor elsősorban jelentéstani problémák-
kal állunk szemben, de nem elhanyagolható a vonzat vagy a sajátos magyar szórend
kérdése sem, hiszen ezek mind-mind összefüggenek az igekötőkkel. Jelen írásom-
ban a szórenddel nem foglalkozom, hiszen az egy teljes dolgot kitöltő problé-
ma, hanem csak azokat a nagyobb kérdéseket érintem, amelyek a jelentéstan és a
vonzatok körébe tartoznak.

2.1. A konkrét helyviszonyok

Nemcsak a magyar nyelvben találhatók meg a konkrét helyviszonyok kifeje-
zésére szolgáló eszközök, és azt hihetnénk, hogy az alapvető, az emberi környezet-
ben megmutatkozó térviszonyok, irányok univerzálisak, nincsenek eltérések az
emberi észlelési rendszerben ezen a téren, s hogy a *ki*, *be*, *fel* minden beszélő szá-
mára ugyanazt jelenti. Ha csak ezeket a szavakat és a mögöttük rejlő jelentéseket
nézzük, univerzálékkal állunk szemben. Ellenben két nyelv összehasonlításakor több
esetben tapasztalhatjuk, hogy a konkrét helyviszony jelölésében is eltérések jelent-
kezhetnek. Három különböző problémátípussal találkozhatunk.

Az első esetet a *kijön* – *kimegy*, *bejön* – *bemegy* típusú párok képviselik. Itt az
igekötők irányjelölése nem okoz nehézséget az idegen anyanyelvű számára, hiszen
világos, hogy a *ki*- igekötős igék kifele irányulást, valahonnan való távozást, a *be*-
igekötősök pedig befele haladást jelölnek. Ellenben az igék használata okozhat ne-
hézséget. A *kijön* és a *kimegy*, illetve a *bejön* és a *bemegy* – a német kivételével
(*herauskommen* 'kijön', *hinausgehen* 'kimegy') – bármely indoeurópai nyelvre le-
fordítva ugyanazzal a két igével fejeződik ki. (Pl. fr. *sortir* 'kijön, kimegy', *entrer*
'bejön, bemegy'; rom. *a iesi*, *a intra*.) Ezek az idegen nyelvi alakok magát a kifele

és befele irányulást különböztetik meg. A magyar nyelv azonban ugyanarra a cselekvésre két-két igekötős igét használ. Ez furcsának tűnhet egy idegen anyanyelvűnek addig, amíg meg nem magyarázzuk neki, hogy a magyar a beszélő szemszögéből is láttatja az eseményeket és a dolgokat, s ez éppen annyira fontos számunkra, mint a térlátásunk. Ha valakiről azt mondjuk, hogy *bemegy a moziba*, akkor mi, a beszélők, nem vagyunk benn a moziban, de például a házban vagyunk, ha azt állítjuk, *a gyerekek bejönnek a házba*.

A második problémát azok a konkrét irányt jelölő magyar igekötős igék jelentik, melyeknek idegen nyelvi megfelelője nem hasonló irányt kifejező prepozíció használatát feltételezi. Ekkor is a két nyelvi világ eltéréséről beszélhetünk. Például ugyanazt az *át-* igekötőt használjuk az *átlép* – *átelik*, *átcsúszik* – *átbújik*, *átkel* – *átutazik* esetében is. Az angol nyelvben erre három megoldás kínálkozik: az *átlép*, *átelik* angol nyelvi megfelelője esetében az *over-*t, az *átcsúszik*, *átbújik*-nál a *through*-t használjuk, az *átkel*, *átutazik* pedig *across* prepozíciót kíván. Mivel az angol anyanyelvű a magyar *át* viszonyt háromféleképpen érzékeli, meg kell magyaráznunk neki, melyek azok a feltételek, amelyek között a magyar nyelvben az *át*-tal élünk, hogyan ismerheti fel ezeket, hogy ne kutasson a saját anyanyelvének megfelelően más nyelvi kifejezések után. Természetesen ez fordítva is előfordul, de ha megtanítjuk hallgatóinkat a nyelvbéli világlátásunkra, egy idő után nem jelenthet gondot számunkra az irányjelölő igekötőink használata, akkor sem, ha anyanyelvük viszonyai nem egyeznek a magyar nyelvbéli relációkkal.

A harmadik csoportot azok a kifejezések alkotják, amelyeknek esetében a diákok anyanyelvük miatt nem érzékelik a térbeli viszonyrendszert. Igaz, hogy ezek inkább az elvontabb viszonyokra jellemzőek, de a legtöbb esetben könnyebben magyarázhatók a konkrét helyviszonyok felvillantatásával. Elsősorban arra kell felhívni a figyelmet, hogy a magyar nyelv sokkal gyakrabban él a térbeli viszonyok nyújtotta lehetőségekkel, mint az indoeurópai nyelvek, majd a könnyebb megértés érdekében párhuzamokat kell keresni a két nyelvi világmodell között. Könnyebb pl. megmagyarázni egy angol anyanyelvűnek, miért van az, hogy a magyarban az *emlékek feltűnnek* vagy *felmerülnek*, ha felhívjuk a figyelmüket arra az angol nyelvi *emerge from*-ra, amely ugyanolyan zárt térből való kiemelkedést, felfele mozgást rejt, mint a magyar megfelelők.

2.2. Az elvont jelentésű igekötős igék

Ha már a konkrét, különböző térbeli viszonyok nyelvi megjelenésének tanításakor felvázoljuk az észlelési feltételek lényegét, a problémának ilyen úton való megközelítése megkönnyíti a reláció lényegének és így a különböző fokú eltérések, illetve módosulások jellegének felismerését is. Ha a tanulók megértik a viszony jellegét azáltal, hogy először a konkrét térbeli mozgást jelölő viszonytípusokkal ismer-

tejtjük meg őket, a továbbiakban, az átvittebb relációk megértése sem jelenthet gondot. Ehhez azonban nemcsak arra van szükségünk, hogy az elvontakat a konkrétakból vezessük le, hanem arra is, hogy először felhívjuk a figyelmüket a saját anyanyelvükkel egyező nyelvbéli elvontabb viszonyokra, és csak ezután térjünk rá a két nyelv teljesen különböző struktúrájára. Ha a tanulók megértik ezeket az összefüggéseket, később könnyebben és produktívabban használhatják a mindennapi beszédben. Így könnyebben megértheti a hallgató, hogy miért fejezzük ki ugyanúgy a *felmegy az ötödik emeletre*, a *felmegy Budapestre* konkrét mozgást és a *felmegy a láza*, *felmegy valaminek az ára* elvontabb történést, vagy miért egyforma a viszony a *kifut a házból* és a *kifut az időből* esetében. A *felmegy* igés szerkezetek minden esetben felfele mozgást jelölnek azzal a megszorítással, hogy a *felmegy a láza*, *felmegy az ára* esetében szerepet játszik az is, hogy ami fennebb van, az több, ami felfele halad, az gazdagodik, növekedik a mi világmodellünk szerint, még akkor is, ha a *fel-le* nem mindig ugyanott található meg a pozitív–negatív skálán. A *kifut a házból* és a *kifut az időből* esetében azonban minden tekintetben ugyanazzal a viszonytal állunk szemben: a házat is, az időt is egy zárt térnek érzékeljük, amelyből ki lehet lépni.

2.3. A helyragok, a határozószók, a névutók és az igekötők viszonya

Láttuk, hogy a valóság észlelésében a térbeli viszonyok igen fontosak egy magyar anyanyelvű számára. És itt nem feltétlenül csak az igekötős igékre kell gondolnunk, hanem arra, hogy minden ragunk elsődlegesen irányjelölő funkciójú attól függetlenül, hogy ma tér, idő, mód vagy állapot kifejezésére használjuk őket. Ez a térszemlélet nagyon sajátos a magyarban. Ha pedig valamit ugyanazzal a viszonytal jelölünk, akkor nem különböző jelentésekkel állunk szemben, hanem a cselekvés és a nyelvi világ térbeli mozgásrendszerének egyazon viszonyával. A nyelvi világmodellben a cselekvésnek az ige felel meg, a térbeli viszony kifejezésének egyik eszköze pedig az igekötő. Éppen azért, mert a térbeli viszonyokat nemcsak igekötőkkel fejezzük ki, hanem átszövik az egész magyar nyelv struktúráját. Így sokkal könnyebb megérteni a relációkat, ha a többi nyelvi elemet, a ragokat, a határozószókat és a névutókat az igekötőkkel együtt tanítjuk.

Az irányhármasságot már az első leckékben próbáljuk megtanítani az egyik legkézenfekvőbb, a *benn* viszony kapcsán. A hallgatók először a *hol?* kérdésre felelő *-ban/-ben* raggal ismerkednek meg, és ehhez könnyen kapcsolhatjuk a *benn*, *bent* (esetleg a *kinn*, *kint*) határozószókat is. Az ehhez hasonló *hová?* kérdésre felelő *-ba/-be* ragok, a rendszerint ekkor használatos *bele*, *belé* határozószók és a *be-* igekötő bevezetése ezután már nem okozhat gondot. A legjobb, ha ezeket példamondatokban össze is kötjük, azaz bemutatjuk ugyanannak a viszonytalnak a különböző kifejezés módját. Pl.: *bemegy a moziba* – *moziba megy* – *benn van a moziban*, *beszalad a házba* – *a házba szalad* – *benn van a házban*. Az igekötős és az igekötő nélküli igék

egymás mellé helyezése az aspektusbeli különbségek megismertetésére is szolgálhatnak, ellenben itt nem szeretnék erre is kitérni. Ha mindezt megtettük, a *honnan?* kérdésre felelő ragokat, a *-ból/-ből*-t, a határozószót (*belőle*) és a *ki*- igekötőt is megtaníthatjuk. Ezeket is ajánlatos egy időben bevezetni, és az előző példákhoz lehet csatolni a rendszer megértése érdekében: pl. *kijön a házból – kinn van, a kertben van – bemegy a garázsba, bent van a garázsban*. A viszonyok szemléltetésére rajzokat is készíthetünk, és fontos lehet egy táblázatba összesíteni a már megtanított elemeket, a könnyebb megjegyezhetőség és a későbbi párhuzamok miatt.

	Honnan?	Hol?	Hová?
rag	-ból, -ből	-ban, -ben	-ba, -be
igekötő	ki	–	be
határozószó	belőle	benn, bent, kinn, kint	bele, belé

(A táblázat akár tartalmazhatja a példamondatokat is, és természetesen jobb, ha a *rag*, *igekötő*, *határozószó* terminusokkal nem terheljük a tanulókat, még akkor sem, ha bölcsészkarri hallgatókról van szó.)

A *rajta* és a *nála* viszonyt hasonlóképpen lehet bemutatni, ellenben ezek esetében ügyelnünk kell arra, hogy ha a ragok vagy a határozószók tekintetében csak változatokkal számolhatunk, a *rajta* viszony esetében több igekötő használata lehetséges. Ugyanis ez az a viszony a magyarban, amely bizonyos esetekben a *fenn* és *lenn* relációval egy időben használatos, s így itt alapvetően vertikális elmozdulással is szemben állunk. Bonyolultabbá teszi a dolgunkat az is, hogy a *honnan?* és a *hová?* kérdésre felelő szerkezetekben is használhatjuk mind a *le*-, mind a *fel*- igekötőt. A *le* és a *fel* kétféle használatát bevezethetjük olyan példamondatokkal, amelyek nem tartalmaznak igekötőt, de világosan mutatják a *rajta* viszonyt. Pl.: *a hegyről jön, a hegyre megy – lejön a hegyről, felmegy a hegyre; a síkságra megy, a könyvet az asztalról veszi (le) – a lemeget a síkságra, felveszi a könyvet az asztalról*.

	Honnan?	Hol?	Hová?
rag	-ról, -ről	-on, -en, -ön	-ra, -re
igekötő	le, fel	–	rá, le, fel
határozószó	róla	rajta, fenn, fent, lenn, lent	rá, reá
rag	-tól, -től	-nál, -nél	-hoz, -hez, -höz
igekötő	el	–	hozzá
határozószó	tőle	nála	hozzá

A magyar nyelvben a térvizonyok kifejezésére azonban nemcsak a ragokat, határozószókat és igekötőket használjuk, hanem a névutók is jelentős szerepet játszanak olyan térbeli relációk szemléltetésében, amelyekről még nem beszéltünk, de

amelyek nemcsak gazdag térlátásunk bizonyítékai, hanem a *hová?* kérdésre felelő névutó alakja megegyezik az igekötőével: pl. *közül – között – közé; felől – felett – felé; elől – előtt – elé; mellől – mellett – mellé; alól – alatt – alá* stb. A hasonlóság ellenére a névutó és az igekötő mondatbeli elkülönülése nem jelenthet gondot az idegen anyanyelvű hallgatók számára sem, hiszen alapvetően más-más szófajhoz kapcsolódnak. A legfontosabb teendőnk a nyelvi viszonyok rendszerben való bemutatása, s éppen ezt szolgálja az azonos viszonyokat különféleképpen kifejező különböző elemek egyszerre való bemutatása.

3. Összegzés. Mikor és hogyan vezessük be az igekötős igék tanítását az idegen anyanyelvűek számára?

A mindennapi nyelvhasználat során feltűnő igekötő-használat gyakorisága indokolja, hogy már a nyelvtanulás korai szakaszában megismertessük a tanulókat az igekötőkkel. Ezeknek a minél korábbi bevezetését azért is fontosnak kell tartanunk, mert a magyar nyelv egyik legjellemzőbb sajátossága az, hogy a reális világ igen sok elemét, viszonyát a tér struktúráinak segítségével képezi le.

Az előbbieken arra próbáltam javaslatot tenni, hogyan célszerű tanítani ezt a nyelvi jelenséget. A nyelvtanulás integratív szemléletmódját kell érvényesítenünk, azaz egységként kell kezelniük a nyelvet, amelyben minden mindennel összefügg. Ezért kell arra törekednünk, hogy a különböző elemeket a maguk jól meghatározott relációiban mutassuk be a diákoknak, vagyis az igekötők esetében ne csak magukra az igekötőkre vagy ezek konkrét térviszonyjelölő funkcióikra térjünk ki, hanem tárgyaljuk őket a ragokkal, határozószókkal és névutókkal egyszerre, valamint a relációkat terjesszük ki az elvontabb viszonyok felfedezésére is.

(Köszönettel tartozom hallgatóimnak, akikkel együtt hétről hétre újabb dolgokat tanulhatok anyanyelvemről, valamint két hallgatónak, Szilveszter Anikónak és Tőke Lillának, akik 1999-ben végeztek a kolozsvári bölcsészkaron, és szakdolgozataikat a magyar nyelv tanításáról írták, s így segítettek bizonyos igekötős problémák megoldásában.)

IRODALOM

- ARTOWICZ, Elizbieta (1997): Magyarul látni a világot és magyarul beszélni – a magyar mint idegen nyelv tanításának előzményei és feltételei a kognitív lingvisztika felfogásában. *Hungarológia* 9: 54–64.
- HERSKOVITS, Annette (1986): *Language and spatial cognition. An interdisciplinary study of the prepositions*. Cambridge University Press, Cambridge
- NAUMENKO-PAPP Ágnes (1985): A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez. *Nyr.* 109: 172–177.
- REGIER, Terry (1996): A model of the human capacity for categorizing spatial relations. *Cognitive Linguistics* 1: 63–88.
- SZILÁGYI N. Sándor (1997): *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár